

MARIJA CINDORI *mr.*

SZERBHORVÁT TÉMÁK JÓKAI MÓR MŰVEIBEN

Vizsgálódásunk során, melynek célja Jókai Mór regényeinek elemzése a szerbhorvát témák szempontjából, szem előtt tartottuk az irodalom háttérain kívül eső elemeket, melyek egyes irodalmi munkáinak megírásában a magyar prózairodalom bárdjának alapul, forrásanyagul szolgáltak. Jókai alkotóműhelyében ezek az elemek művészi átalakuláson esnek át, gyakorlati szerepet kapva épülnek be irodalmi munkáinak szerkezetébe és meseszövésebe. Ha azonban ezeket az elemeket az irodalmi-művészi szövegösszefüggéstől elválasztva, azaz külön tanulmányozzuk (és engedjessék meg ez a módszer), némileg „rekonstruálhatjuk” a szerző ismereteit a délszláv népekről, e népek történelméről és kultúrájáról. Érdeklődésünk pergőtüzében mindenekelőtt azok a hősök állnak, kiket a szerző szerb vagy horvát származásának képzelt el, továbbá a vidék, színhely ecsetelésére vonatkozó részletek, valamint a nyelvi és folklórmotívumok, melyek a jellemzés kellékeiként bukkannak fel. Vizsgálódásunk külön, csöppet sem hanyagolható területét a szerbhorvát népköltészet motívumai képezik, melyek, mint látni fogjuk, Jókai művészi prózájában aránylag gyakran fellelhetők, sőt egyes regényeiben ezek alkotják a meseszöveg vezérfonalát.

Már Jókai korai, 1842 és 1848 között írt munkáiban fellelhető a szerbhorvát témák nyoma.

Az 1845-ben megjelent *Marcé Záré* című novella munkásságának e kezdeti szakaszából való. Egyesek szerint az elbeszélést Victor Hugo *Izlandi Han* című regénye ihlette,¹ megírásához pedig minden bizonnyal valamilyen, a délszláv népek életével és történelmével foglalkozó munkát használt forrásanyagul. A romantikus fordulatokban, festői leírásokban dús cselekmény színhelyét az író részben a horvát tengerpart vidékeire, részben a Fruskagora lankáira helyezi. A történet idejét csak mellékesen említi — a XII. század derekán játszódik. A vidékre, környezetre, néhány részlet utal. Köztük különösen a következők érdekesek: Jókai egy helyen arról ír, hogy a völgyekben szétszórta kőtömbök nyugszanak, melyek egyikén-másikán vésett gót betűs szöveg olvasható; az események alapján a novellából az derül ki, hogy a Fruskagora a Velebit hegységtől mindössze egyórányi járásra van; a Fruskagorával kapcsolatban részletes leírást ad egy boltozati és talajcseppkőben bővelkedő barlangról.

Az említett részletet, aligha kell hangsúlyoznunk, az író képzelőerejének szülőttei és olyan általános ismeretekről tanúskodnak, melyek távol állnak a valóságtól. Jókai tehát, aki egyébként mindig aprólékos gonddal kezelte azokat a részleteket, melyek segítségével hőseit jellemezte, szokásokat vagy korokat érzékeltetett, itt történelmi és földrajzi hibákat vét. Mert, mint tudjuk, a XII. században tengerpartunk mentén aligha találkozhatott bárhol is gót betűs írással. Érdekességként emlíjtük, hogy Jókai 1849—1898. között kiadott összegyűjtött műveiben ez az elbeszélés némi módosítással látott napvilágot. Az említett részletben a gót betűk helyett cirillbetűket említ,² ami a szerző részéről nem volt valami szerencsés beavatkozás.

A novella megírásának idején Jókai még nem alkotott magának teljes képet a délszláv népek művelődéstörténetéről. Ami természetesen nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem voltak ilyen jellegű ismeretei. Csak az a kérdés, milyen forrásból merítette ezeket az ismereteket.

Az elbeszélés születésének idejében a magyar irodalom már fordításban ismerte a szerb népköltészetet, és létre jött már a „szerbus maniere”. Sőt, szép számú mű is született ebben a „modorban”. Jókai nyilván ismerte ezeket a fordításokat és a szerb verselés modorában íródott munkákat. Erről tanúskodnak művészi és publicisztikai munkásságának bizonyos részletei is.

Egy, 1848 júniusában íródott publicisztikai munkájában — hogy neveltségessé tegye a magyar seregnek az országhatár déli részén elszenvedett vereségéről szóló híreket — Jókai a szerb népköltés modorában travesztál. Íme a részlet:

„Az ütközet odalenn komolyan foly, de semmi bizonyost nem tudunk részleteiről. Annyi hír jár felénk, hogy mint a vers mondja:

Ha a Duna, Tisza mind tinta volna,
Ha vármegye mind diák volna,
Mégsem tudná azt megírnia,
Mit össze nem hazudnak a városba.”³

Ügyesebb, tökéletesebb tízszótagos epikai versépítéssel a prózaíró egyik későbbi művében találkozunk, de a példában szereplő részlet is arról tanúskodik, hogy Jókai elsajátította a szerb népdalkötés módszerét és szatirikus szerepben éppen ott alkalmazta, ahol Magyarország déli határaitól beszélt.

Munkásságának első szakaszában olykor olyan részletekkel él, melyek a szerb vagy horvát emberekre, az általuk lakta vidékekre, kultúrára vonatkoznak, de alkalmazásuk a véletlenszerű benyomást kelti, s hogy mégis belekerültek egy-egy műbe, az inkább az írónak a rendkívüli, egzotikus, szellemes iránti vonzódásából fakad. A délszláv vonatkozású elemek művészi átalakításában, esztétika és funkcionális megfogalmazásában Jókait képzelete és a rögtönzés vezeti.

A prózaíró későbbi, különösen pedig a hetvenes-nyolcvanas években íródott munkáit vizsgálva bizonyos különbségeket észlelünk a kölcsönvett szerbhorvát témák alkalmazásának módjában, jellegében, terjedelmében egyaránt. Egyes, jórészt véletlenszerűen választott részek a későbbi művekben már egész bekezdésekké, sőt néhány regényében külön fejezetekké duzzadnak, művészi megformálásukban pedig már módszerességről árulkodnak. Egyre több epizód szereplő és főhős, táj és esemény bukkann fel onnan, a Száván és a Dunán túlról.

Hogy egyre gyakrabban és terjedelmesebben élt ezekkel a szerbhorvát eredetű visszavezethető motívumokkal, nyilván annak tudható be, hogy Jókai mind nagyobb érdeklődéssel fordult népeink felé. Járt Újvidéken, a szerémségi Karlócan, bizonyos ideig tartózkodott a Kvarner-öbölben és Fiumében, s ennél fogva közelebbről is megismerhette az itt élő népet, vidéket, ami még jobban szította érdeklődését a hagyományok, szokások iránt.

Érdekes azonban, hogy a látottak, személyes tapasztalatok alapján csak kevés esetben formált meg egy-egy motívumot. A felhasznált forrásművek továbbra is szinte kizárólag irodalmi eredetűek.

A XIX. század folyamán aránylag szép számú magyar, német és angol nyelven írt munka látott napvilágot a szerb népről és életéről. A század második felében a magyar lapokban, folyóiratokban terjedelmes cikkek, útleírások jelentek meg, sőt néhány könyv is, mint például Urházy György útleírása, az 1854-ben kiadott *Keleti képek*, Acs Károlyé *Magyar, német és szerb beszélgetések otthon és úton* címmel stb.

Az említett források mellett Jókai élénk érdeklődéssel fordul a szerb népköltés, különösen pedig az epikai költészet, továbbá a legendák és anekdoták felé. Erről tanúskodnak munkái is, melyek közül néhányra itt szeretnénk kitérni.

Kezdjük Jókai ismert regényével, *Az arany emberrel*.

A kötet 1872-ben jelent meg, szerbhorvát nyelvre 1885—1886-ban ültették át.

A regény cselekménye a Kazán-szorosból indul. A regényíró festői tájleírásokat ad, új kifejezéseket alkot, fantasztikus képekkel teszi meg-

kapóvá a leírtakat. A szoros ábrázolásában, egyik főhősének elbeszélésén keresztül, improvizált legendát sző Kraljević Markóról és Miliciáról, aki Hasan-aga elől menekülve a szoros szirtjei között talál meg menedéket. Egy sas táplálja őket s így sikerül megmenekülniük az ellenségtől.⁴ A táj ecsetelését szolgáló részben Jókai említi a harminchat tornyú Smederevót és a Dráva szorosát is.

Mint ismeretes, Jókai a Kazán-szoros leírását a harmincas évek egyik magyar folyóiratában megjelent útleírás alapján alkotja meg. Bene Ferenc művére, a *Dunán Pesttől Orsováig*⁵ című útleírására gondolunk. Összehasonlítva Bene Ferenc munkáját és a nagy prózaíró említett alkotásának idevonatkozó részét, sok azonos részlettel találkozunk. A regény szerzője tehát ismét irodalmi forrásból merített. Érdekes, hogy a kötet megjelenését követően Jókai egy hajóját alkalmával látta a Kazán-szorosot. Amikor úttjáról hazaérve megkérték, írja meg, milyen is a szoros valójában, röviden csak ennyit válaszolt: „Nem tehetem, mert láttam.”

Kutatásunk szempontjából *Az arany ember* másik, már említett részlete, a Kraljević Marko legendája is igen érdekes. Irodalmi munkásságában Jókai Mór több mint 450 dalt szőtt alkotásaiba, többet, mint bármelyik magyar prózaíró.⁶ Ebben a hatalmas népköltészeti anyagban jelentős helyet foglal el a szerb népköltészet is. Ami *Az arany ember*ben olvasható legendát illeti, annak fő érdekessége, hogy a szerb népköltészetben Kraljević Marko nevét aligha hozzák kapcsolatba Milicával. Kézenfekvő hát a kérdés, honnan eredhet a szerb népi eposz e két hősnék párosítása? Valószínűleg pusztá véletlenségről van szó — azaz a legendát azok alapján kompilálta, amiket a szerb népi epika terméséből hallomásból ismert és abból, amit fordításban olvasott. A motívumok ilyenfajta kölcsönvételére magyarázatul el kell mondanunk, hogy az író már gyermekkorában nagyon sok ilyen történetet hallhatott a szülői házban, s valószínűleg már akkor megjegyzett egy-egy szerb eredetű mesét, történetet, megjegyezte néhány elbeszélés vagy epikai költemény tartalmát. Jókaiék komáromi házában ugyanis — édesapja ügyvéd volt — sok és sokfajta ember fordult meg, így szerbek is, főleg kereskedők, tőlük hallhatott a gyermek Jókai a legnépszerűbb hősokról, vagy legalábbis a nevükről.

A másik regény, melyre szintén fel szeretnénk hívni a figyelmet, az *Egy játékos, aki nyer*. Nyomatásban 1882-ben látott napvilágot, szerbhorvát nyelvre nem fordították le.

A regény cselekménye jórészt Kraljevicán a Frankopánok kastélyában, továbbá Senjben és Fiumében, a többi esemény pedig Párizsban játszódik le. A főhős, Deli Marko (Kraljević Marko „európasított” alakja!) furcsa ötvözete a párizsi szerencsejátékosnak és az uszkokok vezérének. Az író külön fejezetben — a fejezet címe *Guzlica* — romantikus leírást ad a senji uszkokokról és elmeséli, mily módon születik és terjed a hősköltemény. Az öreg guzlicás ábrázolását Jókai arra is felhasználja, hogy átadjon olvasójának egy Kraljević Markóról szóló hőskölteményt — mégpedig magyarul, tiszteletben tartva a hagyományos tiszótagos verselési formát. A hősköltemény 159 soros és föltételezhetőleg maga Jókai írta. A hőskölteményhez egyes motívumokat a *Kraljević Marko halála* című szerb eredetiből (egyesek pedig a Korvin Mátyás halálához fűződő legendákból) kölcsönzött, mely magyarul Székács szerb népdalokat tartalmazó gyűjteményében is megjelent 1836-ban, de abban az időben már német nyelven is olvasható volt. Igaz, a kölcsönvett motívumokat Jókai a nyugati lovagregények stílusában dolgozza fel, de amit alkotott, még így is funkcionálisan illeszkedik a regény szerkezetébe, témáját és motívumait tekintve pedig a regény kiindulópontjával szolgál.

A mód, ahogyan a hőskölteményt megírta, nemcsak arról tanúskodik, hogy jól ismerte a Kraljević Markóról szóló népköltészeti termékeket, hanem arról is, hogy jártas volt az epikai költészet stílusában. Gyakran él epikai formulákkal, állandó szókapcsolatokkal, ismétlésekkel, fokozással, hiperbolával, azaz mindazzal, ami a szerb epikai költészetre jellemző. Epikai költeményével tehát méltóan adózott a „szerbus maniere-nek”.

A mű megírásához szolgáló forrásmű után kutatva ismét azt kell megállapítanunk, hogy ez az anyag irodalmi eredetű. Ha ugyanis összehasonlítjuk az öreg guzlicásról szóló leírást Urházy György *Keleti képek* című útleírásának megfelelő részletével, akkor meglepő hasonlóságot fedezhetünk fel. Urházy, úgy látszik nemcsak munkáin keresztül, de mint személyiség is nagy hatással volt Jókaira. A magyarokat és a szerbet megismertette egymás kulturális értékeivel. Ezt a munkáját nagy odaadással végezte. Tudása, a délszláv népek hagyományaira vonatkozó ismeretanyaga dicséretre méltó s megkerülhetetlen, ha a kor irodalmáról beszélünk.

Urházy szoros kapcsolatban állt a Szerb Maticával, az ötvenes és hatvanas években számos könyvet ajándékozott a Matica könyvtárnak. E kötetek között található néhány olyan munka is, mely a szerb nép életével, történetével foglalkozik. Ilyen például Denton műve, a *Die Christen in der Türkei* vagy a *Serbien und die Serbien*. Urházy tehát ismerte ezeket a műveket, s feltételezhető, hogy azokat Jókainak is elolvasásra ajánlotta.

Urházy jelentőségét azért említjük, mert amit Jókai a délszláv népek életéről megírt, népköltéséből felhasználta, sohasem mutatnak túl azon a határon, melynek Urházy adott munkáiban keretet. A hasonlóság nyilván egyéb okokkal is magyarázható. Mindkét író mely ugyanis a magyar értelmiségnek ahhoz a rétegéhez tartozik, mely a Dunán és Száván túli délszláv népek életét inkább a külső jelekből ismerte és sohasem volt abban a helyzetben, hogy teljesen azonosuljon azzal a világgal, melynek talaján a népköltészet született. Még Urházy is, aki pedig 1854 elején huzamosabb időt szerbiai utazással töltött, útleírásában az ottani népekről és szokásokról — ahogy ő maga mondja (amiben talán kételkedhetünk is) — egyfajta „könyvből szerzett ismeretek” szemszögéből ír. Mi hozzátennénk: inkább „nemesi távolságból”.

A fentiekkel kapcsolatban még egy érdekes megfigyelés kínálkozik. Jókai ugyanis sajátos módon élte át a szerb népköltészet szellemét. Hanyagolja bennük a népi, eredeti, ősi, jelleget és a hőskölteményeket, népdalokat műveiben romantikus-szентimentális patinával vonja be. Így például Kraljević Markót felruházta mindazokkal a tulajdonságokkal, melyeket az eredeti költemények tulajdonítanak neki, de korszerű jellemvonásokkal rajzolja meg alakját, úgy mutatja be mint európai diplomatát, aki népe általános jólétéért feláldozza magát.

Másik, számunkra izgalmas regénye a *Rab Ráby*, mely 1879-ben jelent meg nyomtatásban. Témáját Ráby Mátyás 1797-ben írt munkájából, „az osztrák és a magyar hatalom törvénytelenégeiről és rémtetteiről” szóló műből meríti. Jókai aránylag szigorúan tartja magát a korabeli íráshoz, ami az eredeti műből átvett tényanyagot illeti. A regény cselekményének színhelye Szentendre és Bécs. Jókai nagy gonddal írja meg a szentendrieik életét, hatásosan ecsetelve szegénységüket. A szüret igen impresszív ábrázolásába beleszövi a szentendrieik és az őket sanyargató hatóságok viszonyának egész skáláját. Az epizód szereplők között néhány szerb polgár és egy pravoszláv pap is szerepel. Feladatuk a mű szerkezetében és meseszövéseben teljessé tenni a regény cselekményét, vagy közvetve hangsúlyozni a főhős jellemvonásait. A regényben egyébként megjelenik a szerbhorvát irodalomban honos hajducica motívuma is.

A regény már első olvasásra fölkelti bennünk az összehasonlítás gondolatát Jakov Ignjatović azon irodalmi munkáival, melyekben Szentendréről, az ottani emberekről, életről ír. Ha föltételeznék, hogy jól ismerte a szentendrieik életét, izgalmas lenne összehasonlítani a két prózairó szemléletmódját. Ha azonban figyelmesebben áttanulmányozzuk Jókai regényét, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy alig ismerte a szentenrei állapotokat. A valóságot, a helység társadalmi-politikai anatómiáját, amelyről viszont Ignjatović, akár az *Emlékiratokban*, akár többi művében nagy hozzáértéssel beszél. Meglepő, hogy a *Rab Ráby* szerzője kizárólag irodalmi forrásból merített. (Lehet, hogy csak a vidék, hely-

ség leírása született saját élményei alapján!) A Jókai festette Szentendre szociális és politikai freskója csak a Ráby-féle forrásmű „korszerűsített” változata, melyet az író képzelete színezett ki.

Ha mégis némi hasonlóságok után kutatnának, a szerb realista próza képviselőjének alkotásaiban és a magyar romantikus próza nagy alakjának regényében, nagyon érdekes kapcsolatokat fedezhetnénk fel. Ignjatović regénye, az 1875-ben kiadott *Vasa Rašpekt* Jókai *Rab Rábyja* előtt íródott. Mégis, a két mű főhőse között igen sok a hasonlóság. Hasonlóságra bukkanunk továbbá a cselekmény folyamatában, a regény építésében és motivációs rendszerében is. Mindkét mű írója Vasa Rašpekt és Rab Ráby személyével szembeállítja egy lány jellemét, aki mindkét regényében az erkölcsi tisztaság, hűség, áldozatkészség megtestesítője. A két főhőst hasonlóan kezelték el a magyar és a szerb regényíró: ugyanolyan buktatókkal találják magukat szemben, hasonló helyzetekbe kerülnek és hasonló módon reagálnak.

Ez a nagyfokú egybevagóság nyilván abból fakad, hogy Ignjatović ismerte Jókai irodalmi módszerét. A részletek felhasználásának ilyen módja, az elemek és a motívumok beépítésének módszere a magyar prózaíró korábbi regényeiben is fellelhető. Valószínűleg olyan irodalmi „kölcsonkérésről” van szó, mely véletlenül mindkét műben összpontosul. A két regény közötti hasonlóság nem az irodalmi elemek tudatos, előre megfontolt kölcsönvételéből származik. Pusztán arról lehet szó, hogy Ignjatović olyan regénybeli elemeket használt fel, melyek a magyar prózában már régebben is léteztek. Pontosabb következtésekre Jókai és Ignjatović prózája kapcsán csak részletesebb elemzés alapján juthatnánk, célunk ezúttal azonban mindössze annyi volt, hogy rámutassunk a kínálkozó lehetőségekre.

Jókai Mór délszláv elemeket tartalmazó regényei közé tartozik a *Három márványfej* is. Cselekménye Dubrovnikban játszódik le, a tenger menti sziklák közötti kolostorban. A történelmi tények sokaságával emlékeztet Illyicumra. A szerző számtalan történelmi személyiséget említ, mint például Komnenit, Kulin-bánt, Kanavelovic költőt (Canavelli), Dusan cárt és másokat. Terjedelmesen beszél a bogumilok életéről, egyes szokásaikról, és említi Koledo istennőt (!) is, leírja a karácsonyi bójtót, legtöbb részlettel azonban az esküvői szokásokat eseteli, ahol olyan szavakat használ, mint a „svat”, „stari svat”. Gyakran egész mondatokat vesz át a szerbhorvátból — magyar helyesírással. Jól tájékozott ember módjára beszél a Dubrovnikai Köztársaságról — a Consiglio Grande-ről és a Consiglio dei Dieci-ről.

A regénynek egy igen érdekes sajátossága is van. Hogy védelmezze magát a kritikusok esetleges kedvezőtlen értékelésétől, Jókai már a regény szerkezetébe beleszővi leszámolását — a kritikussal. Ebben a roppant ügyesen vezetett vitában a kritikus a romantikus és különös elemekről beszél, realista szemszögből, a szerző pedig stílusának, szerkesztésmódjának védelmében azokra a szerzőkre, útleírókra és művekre hivatkozik, melyek igazolják a felhasznált adatok helyességét. Ebben a párbeszédben Jókai a következő neveket említi: Minuccio Minucci, Padre Paolo, Valvassor, De la Houssaye (ők a bogumilokról írtak), továbbá Schulenburg *Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien* c. művére. Gardener Wilkinson angol útleíróra, Abbate Albert Fortisra stb. (A neveket úgy tüntettük fel, ahogyan Jókai műveiben szerepelnek.)

Aligha kell külön hangsúlyoznunk, milyen óriási feladat áll a majdani kutató előtt, aki e források áttanulmányozására vállalkozik. Amennyiben akad ilyen, bizonyosan választ kapunk tömérdek olyan kérdésre, mely a délszláv motívumok és témák kapcsán Jókai többi művében merül fel.

Az eddigi felsorolt alkotások mellett Jókai más műveibe is beépített szerbhorvát témákat, motívumokat. E tekintetben gazdag alkotói hagyatéka szinte parttalan kutatási terület.

A szerbhorvát témák és motívumok után kutatva, Jókai jegyzetfüzetéről is szólnunk kell. A nagy prózaíró összegyűjtött műveinek kiadá-

sa tette számunkra is hozzáférhetővé őket? A 26 notesz, azaz látszólag „értéktelen irodalom” mindennapi használatra született és bővelkedik érdekes adatokban. Ezekben a füzetekben találkozhatunk Antonije Hadžić, Svetozar Miletić, Zmaj Jovan Jovanović névvel, különböző kifejezésekkel, szavakkal, melyekhez magyarázatokat fűzött és éppen kutatásunk tárgyköréhez tartoznak. Olvasás, beszélgetés közben Jókai fogalmakat jegyez fel (igaz, nem túl sokat), főleg olyanokat, melyek a szerb néphagyományokra, helységnevekre vagy a vidékre jellemző természeti jelenségekre, földrajzra vonatkoznak. Ezek a rövid és szűkszavú jegyzetek műveiben tekintélyes helyet kapnak.

Példaként a hetes számmal jelölt jegyzetfüzetből említünk egy részletet. Mint ismeretes, ebben található az az anyag, melyből később megszületett *A jövő század regénye*. A bejegyzések az 1858–1872-es közötti évekből valók. (Itt olvasható egyébként Jókai ünnepi beszédének vázlata is, melyet 1861-ben Újvidéken mondott el a Sava Tekelija születésének századik évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen.) A 49. oldalon bejegyzés található: „dodole (dodol játékok) — koszorúval díszített meztelen lány tánca.” Ez a bejegyzés később a regényben szakasszá, regényszerű jelenetté nőtt.⁸

Jókainak a monarciában élő szerbokról és a Száván, Dunán túli délszlávokról szerzett ismeretei a negyvenes évektől számítva alkotói munkássága végéig bizonyos fejlődésen mentek át. Később keletkezett műveiben már ritkábban „vét” bizonyos tények helytállóságát illetően.

A magyar prózaírás nagyjának a szerbhorvát motívumok forrásanyagául főleg irodalmi művek szolgáltak és a szerb népköltészet, melyből pedig központi szerep Kraljević Marko alakjának jut.

Ismereteinek gyarapodása mellett állandósul, sőt fokozódik a szerb nép iránti érdeklődése. Igaz, ez az ismeretanyag nagy irodalmi-művészi és társadalmi-politikai tevékenységének háttérében mindig jelen van, s csak egy-egy művében szinte váratlanul csillan fel. Munkáiban ezeknek a délszláv témáknak, motívumoknak nem tulajdoníthatunk túl nagy vagy döntő szerepet — úgy kell őket vizsgálni, mint tengernyi más tényező egy részét. Egyedül Kraljević Marko legendája vált vezérfonallá egy Jókai-műben, az *Egy játékos, aki nyer* címűben, Dubrovnik történetének egy fejezete pedig a *Három márványfej*hez adott témát.

OROSZ Ibolya fordítása

JEGYZETEK

1. Jókai Mór: *Elbeszélések (1842—1848)*. Kritikai kiadás. Akadémiai Könyvkiadó, Bp. 1971. I. 594.
2. Uo. 555.
3. Jókai Mór: *Cikkek és beszédek*. Kritikai kiadás. Akadémiai Könyvkiadó, Bp. 1965. II. 234.
4. Jókai Mór: *Az arany ember*. Akadémiai Könyvkiadó, Bp. 1964. 18—19.
5. Uo. 342.
6. Gulyás István: *Jókai és a népdalok*. Etnographia, 1925. 146—148.
7. Jókai Mór: *Följegyzések I—II*. Akadémiai Könyvkiadó, Bp. 1967.
8. Uo. I. 310.

⁸Részlet a *Jókai Mór és a szerb irodalom a XIX. század második felében* című tanulmányból.